

Ірына Савіцкая

Мінск

Этнічныя і рэлігійныя стэрэатыпы ў беларускім і польскім нацыянальным слоўніку

Надзвычай важнай эпохай для станаўлення і фарміравання літаратурных моў у гісторыі беларускага і польскага народаў з’явілася XIX стагоддзе. У гэтым працэсе найбольш важнае значэнне мае з’яўленне абагульняючых лінгвістычных прац двух тыпаў: граматыкі і слоўніка нацыянальнай мовы, не столькі падобных тыпалагічна, колькі суадносных паводле іх функцыі ў станаўленні абедзвюх літаратурных моў.

Варта адзначыць, што слоўнік адыгрывае першаступенную ролю ў абуджэнні этнічнай самасвядомасці народа, паколькі ахоплівае не толькі сферу мовы, але і сферу культуры. Ён акумулюе лексіку розных грамадскіх пластоў і рэгіёнаў, утрымлівае каштоўныя звесткі пра народную культуру і нават аб’ядноўвае вакол сябе прагрэсіўныя грамадскія колы. Гэтыя рысы лінгвістычных слоўнікаў перыяду станаўлення (адраджэння) славянскіх літаратурных моў дазваляюць вызначыць падобныя слоўнікі як “працы **агульнанацыянальнага маштабу**, якія карыстаюцца аўтарытэтам і ў больш познюю эпоху развіцця мовы і культуры народа”.¹

У гэтай галіне трэба адзначыць розныя храналагічныя межы і колькасныя паказчыкі польскага і беларускага нацыянальных слоўнікаў.

Адносна беларускай літаратурнай мовы неабходна заўважыць, што як у першай, так і ў другой палове XIX ст. у поглядах на беларускую мову не было адзінай думкі: яе лічылі і самастойнай славянскай мовай (С.Б. Ліндэ, М. Максімовіч), і разглядалі яе ў якасці дыялекта або рускай, або польскай моў (І. Сразнеўскі, А. Сабалеўскі). Праца экспедыцыі 1860-х гг. Геаграфічнага Таварыства у т.зв. «западнаруССком крае», якая павінна была апісаць “племянныя і побытавыя адрозненні народнасцей заходняга краю, іх колькасныя адносіны, размеркаванне паводле веравызнанняў і ступеней культуры,

¹ А.А. Плотникова, *Словари и народная культура: Очерки славянской лексикографии*, Москва 2000, с. 10.

нарэшце гаспадарчы побыт і ступень матэрыяльнага дабрабыту”², таксама не спрыяла канчатковаму сцвярджэнню самастойнасці беларускай мовы і ўвогуле беларускай культуры: “дзеячы 1860-х гадоў у заходнім краі так многа гаварылі пра “аб’яднанне”, “абрусенне” і да т.п., так настойвалі на пазбаўленні ад усяго мясцовага, якое нагадвала “польскі” ўплыў, так моцна лічылі польскім усё, што не было падобна да маскоўскага, што мясцовае жыццё стала хавацца ў шкарлупу, і вучоным даследчыкам (асабліва раней чужым краю) з цяжкасцю прыходзілася б вышукваць яго праявы, замест таго, каб бачыць яго адразу ўвачавідкі без канцылярскіх шырмаў”³.

Нягледзячы на гэта, праведзенае этнаграфічнае даследаванне Беларусі выявіла найбагацейшую старажытную спадчыну беларускага народа, якая патрабавала аналізу і лексікаграфічнай сістэматызацыі. Для беларускай мовы такім слоўнікам з’явіўся “Слоўнік беларускай мовы” І.І. Насовіча, запланаваны Імператарскай Акадэміяй навук у якасці другой часткі “Опыта словаря областных наречий”, але выдадзены ў Санкт-Пецярбургу ў 1870 г. як самастойная праца пад назвай “Словарь белорусского наречия”.

І. Насовічу было даручана скласці слоўнік, які “сістэматызаваў бы лексіку жывой народнай мовы і быў бы адначасова крыніцай для лінгвістычных даследаванняў беларускай мовы і дапаможнікам пры чытанні старажытных помнікаў пісьменства”⁴. Абапіраючыся на ранейшыя слоўнікавыя распрацоўкі І. Грыгаровіча і С. Мікуцкага, І. Насовіч склаў самы аб’ёмісты паводле колькасці сабранага і лінгвістычна апрацаванага матэрыялу беларускі слоўнік XIX ст., які ахопліваў больш за 30 тысяч адзінак лексікі і фразеалогіі жывога беларускага маўлення сярэдзіны XIX ст. Матэрыялы да слоўніка былі ўзяты з гаворак Магілёўшчыны, Міншчыны, Віцебшчыны, Гродзеншчыны, некаторых павеатаў Прывісленскага краю – усяго моўнага ландшафту тагачаснай Беларусі (у прыватнасці, з гаворак усходнебеларускага, крывіцкага, арэалу, які сам аўтар лічыў найбольш “чыстым” у этнагенетычным плане). У якасці рэестравых адзінак і кампанентаў ілюстрацыйнага матэрыялу І. Насовіч змясціў словы і словазлучэнні – выразнікі міфалагічных поглядаў і этнаграфічнай характарыстыкі беларускага народа. Многія словы былі са старабеларускіх пісьмовых помнікаў. Усе

² А.Н. Пыпин, *История русской этнографии. Т. 4: Белоруссия и Сибирь*, Минск 2005, с. 213.

³ Тамсама, с. 215.

⁴ М.Ф. Гуліцкі, *Нарысы гісторыі беларускай лексікаграфіі (XIX – пачатак XX ст.)*, Мінск 1978, с. 60.

значэнні слоў і словазлучэнняў раскрываюцца аўтарскімі тлумачэннямі і цытатамі з дыялектнай, фальклорнай ці агульналітаратурнай мовы.

Маштабнасць слоўніка і навуковае апісанне яго рэестру вынікала з пастаўленай перад яго складальнікам задачы: “въ виду осознанной необходимости иметь подъ руками словарь этого наречія [беларускай мовы – І.С.], между прочимъ и для пониманія важныхъ и любопытныхъ историческихъ актовъ, на немъ писанныхъ”⁵.

Аднак Слоўнік зафіксаваў і такую нязвыклую ў той час для носьбіта беларускай гаворкі катэгорыю, як нацыянальная самасвядомасць. Праўда, варта заўважыць, што гэтая катэгорыя не выражаецца экспліцытна, а выяўляецца праз фіксацыю іншанацыянальных этнанімічных назваў: *ляхъ* – поляк; *литвинъ* – литовець; *жидъ* – еврей; *хохлачъ* – малороссіянинъ.

Некаторыя этнонімы ў слоўніку І. Насовіча змяшчаюць у сабе ўказанні як на нацыянальную, так і на канфесійную прыналежнасць іх носьбітаў: *басурманецъ, басурманинъ* – 1) *Не исповедающий христіанской веры, Турокъ. 2) Употребляющий скоромную пищу въ постные дни.*

Паколькі слоўнік І. Насовіча адлюстроўваў панаванне праваслаўнай рэлігіі (якое было агульнапрынятым Імператарскай Акадэміяй навук і падтрымлівалася на найвышэйшым узроўні ў той час), відавочна, што вернікі нехрысціянскіх канфесій не карысталіся належнай пашанай, як заўважна з ілюстрацый да слоўнікавых артыкулаў: *басурманка* 1) *Магометанка или Татарка. 2) Нарушительница поста и не имеющая уваженія къ какой либо святыне.*

У гэтым плане неадназначнымі з’яўляюцца ў Слоўніку найменні яўрэяў: некаторыя з іх маюць адмоўныя канатацыі (*иродъ* – 1) *Врагъ, безбожный человекъ. 2) Скупецъ, скряга. 3) Неверный, Еврей; юда* – 1) *имя от крещенія Іуда. 2) Еврей, жидъ*), а некаторыя – станоўчыя: *законъ* – 1) *Еврейская вера. 2) Еврей, говорится съ некоторым уваженіемъ; старозаконникъ* – *Еврей, говорится изъ вежливости.* Відавочна, працяглае сумеснае пражыванне беларусаў з прадстаўнікамі іншых нацыянальнасцей дапамагло ім пераадолець канфесійную абмежаванасць і, наадварот, выпрацаваць міжэтнічную талерантнасць.

Не ўсе прапанаваныя І. Насовічам лексемы, якія супадаюць з сучаснымі літаратурнымі назвамі нацыянальнасцей і геаграфічных тэрыторый, з’яўляюцца этнонімамі: слова *Украина* – гэта не сучасная назва Маларасіі, а ‘*страна, лежащая на*

⁵ І.І. Насовіч, *Слоўнік беларускай мовы*, Мінск 1983, уступнае слова К. Весялоўскага.

пределахъ, при границе или за пределами отечества или области'. Слова **Москва** ўвогуле з'яўляецца полісемічным, і мае значэнні, абагульненыя семай 'прыналежнасць да рускай нацыі': 1) *Русскій солдатъ*. 2) *Русскій плотникъ и множ. плотники*. 3) *Русскій, разъезжающий по торговымъ или другимъ промысламъ*. 4) *въ женск. роде собир. Солдаты*. 5) *Москвитянинъ, Великороссіанинъ*.

Што тычыцца саманазвы **Беларусь**, то ў Слоўніку зафіксавана толькі адна рэестравая адзінка – **беленькая Русь**, – праілюстраваная прыкладам з народнай песні: **беленькая Русь** – *Белорусь, употр. только изредка въ песняхъ. Налецели гуси // Да съ беленькой Руси, // Сели пали на кринице, // Стали ены воду пици*. Ды яшчэ можна дадаць згадку пра крывічоў у рэестравым слове **кроў** у дадатку да слоўніка: **кровь** – 1) *Кровь (это слово въ Белорусскомъ наречіи въ родит., дат. и предл. надежахъ ед. ч. имеетъ криви. <...> Древнее название Славянскаго племени Кривичи, по Польски Krewiczy, по Немецки отъ Польскаго же Krewings, можетъ быть произведено отъ криви, и въ такомъ случае можетъ значить: кровные, единокровные, соплеменные)*. 2) *Племя, корень племени*.

На жаль, сярод усёй разнастайнасці назваў плямёнаў і народнасцей Расійскай імперыі беларусы з цяжкасцю вызначалі сябе як нацыю, як самабытнае славянскае племя з непаўторным гістарычным шляхам і ўнікальнай культурай. І тым больш значнай уяўляецца праца І.І. Насовіча, якая нарэшце пачала адлюстроўваць пачатак нацыянальнай самасвядомасці беларусаў.

Што тычыцца польскай нацыянальнай лексікаграфіі, то трэба адзначыць больш ранняе выданне лексікаграфічных прац, якія б паказалі багацце назапашаных лексічных рэсурсаў мовы. У сувязі з гэтым варта згадаць "Słownik języka polskiego" Самуіла Багуміла Ліндэ, выдадзены ў 6-ці тамах ў 1807-1814 гг. у Варшаве.

Гістарычны характар слоўніка С. Ліндэ забяспечыў яму адно з галоўных месцаў у тагачаснай аўтарскай еўрапейскай лексікаграфіі. Гэтая праца, таксама, як і "Слоўнік беларускай мовы" І. Насовіча, выконвала функцыю вывучэння нацыянальнай мовы і стала на цэлыя дзесяцігоддзі неабходным лексічным дапаможнікам для польскіх пісьменнікаў і вучоных. Аб'ядноўвае абодва слоўнікі і тое, што зацікаўленасць іх складальнікаў нацыянальнай культурай, звязаная спачатку з рамантычнымі тэндэнцыямі, паглыбляецца разам з развіццём этнаграфіі, дыялекталогіі і іншых памежных навук, што і выклікала этналінгвістычны змест слоўнікаў. Адрозненне ж паміж імі заключаецца ў тым, што слоўнік С.Б. Ліндэ, акрамя таго, што створаны

больш чым на паўстагоддзя раней за слоўнік І.І. Насовіча, змяшчае ў сабе лексіку пісьмовых крыніц і толькі нязначна ахоплівае дыялектную лексіку. Наадварот, у слоўніку І. Насовіча зварот да нацыянальна-самабытнай лексікі, увасабленнем якой сталі дыялектызмы, цесна звязана з яе фальклорна-этнаграфічнай базай.

Выданне слоўніка Б. Ліндэ было прадвызначана гісторыка-культурнай сітуацыяй у Польшчы ў канцы XVIII – пачатку XIX стагоддзяў, калі пад пагрозай страты нацыянальнай незалежнасці барацьба за родную мову набыла вострую палітычную значнасць. Матэрыял для гэтага слоўніка быў узяты з твораў найбольш выдатных пісьменнікаў пачынаючы з XVI ст. і тагачаснай жывой мовы і меў на мэце паказаць усе магчымасці польскай літаратурнай мовы. Рэестравая частка слоўніка ахоплівае агромністы корпус польскай лексікі: гістарычную (мова літаратуры 1540-1800-х гг. – з твораў Я. Каханоўскага, П. Скаргі, І. Красіцкага і інш.) і сучасную для таго перыяду (у тым ліку некаторую частку размоўнай лексікі). Да загалавочных слоў і розных іх значэнняў пададзены нямецкі пераклад, а таксама прыведзены эквіваленты з іншых славянскіх моў, якія разумеліся аўтарам як дыялекты адной, адзінай мовы, што аб'ектыўна спрыяла назапашванню матэрыялу для параўнальна-гістарычнага вывучэння славянскіх моў.

Аднак, нягледзячы на тое, што праца С. Ліндэ выканана ў рэчышчы агульных тэндэнцый эпохі Асветы (пераважная цікавасць да кніжнай лексікі, да з'яўлення грамадскай і навуковай тэрміналогіі, да абагульненага адлюстравання культурных каштоўнасцей свету), у яго слоўніку часткова прадстаўлена лексіка матэрыяльнай і духоўнай культуры народа, у тым ліку і этнанімічныя назвы.

Трэба сказаць, што самасвядомасць польскага народа падтрымлівалася шматвяковай гісторыяй польскай дзяржаўнасці, і падзелы Рэчы Паспалітай толькі крыху пахіснулі яе. Таму ў адрозненне ад саманазвы **Беларусь** у слоўніку І. Насовіча, этнонімы **Polak, Polanin** у слоўніку С. Ліндэ маюць аб'ёмісты рэестравы артыкул і шырокую семантызацыю, з прыцягненнем гістарычнага каментару і пафаснай ілюстрацыі: *Nazwisko Polaków ledwie od 7 abo 8 set lat do używania weszło <...> Sławne Psie Pola, sławne są Smoleńskie grody, Gdzie Polanin Tryońskie mężnie bił narody.*

А вось згадка пра беларускую народнасць зафіксавана ў слоўніку С. Ліндэ у слоўнікавым артыкуле **Ruś**: *Ruś pod Kniazem Moskiewskim Biała Rusią nazwano, a te, która do Polski należała, czarna.*

Аднак Ліндэ змяшчае не толькі агульна-гістарычныя звесткі, але і ілюстратыўны матэрыял, які ўтрымлівае ў сабе суб'ектыўную характарыстыку пэўных этнасаў. У прыватнасці, этнонімы **Rusin, Rusnak, Rusak** 'Rossyanin, Moskal' маюць у якасці семантызацыі наступныя выразы: *Rusina kto oshuka, będzie mądry; Z Rusinem gadaj, a w zanadrzu kamień trzymaj.*

Увогуле словы гэтай лексіка-семантычнай групы маюць выразны гісторыка-культурны кантэкст, які акрэслівае рэлігійнае і палітычнае жыццё суседніх народаў: **Rusyjstwo** *Prześladował cerkiew bożą w Rusyjstwie; Ruszczyzna* <...> *Ruski język, ubiór, zwyczaj, i t.d. Póki Litwa chała, pozwalano jej Ruszczyzny używać.*

Тут жа варта згадаць і рэестравыя лексемы **Moscal, Moskva**, якія, як і ў слоўніку І. Насовіча, суадносяцца адначасова і з назвай горада (*wielkie bogate I bardzo znaczne miasto, stolica państwa Rossyjskiego*), і з насельніцтвам цэлай краіны (*Narodom Rossyjskiem zostającym, dają ogólne nazwisko Moskalów*). І не толькі гэта згадвае складальнік: словаспалучэнні вытворнага ад гэтых лексем прыметніка **Moskiewski** асацыіруюцца не з самымі прыемнымі кліматычнымі і сацыяльнымі з'явамі: *Mros Moskiewski; <...> pożałowanie Moskiewskie (plagi, knuty).*

Але не толькі назвы суседніх славянскіх народаў былі зазначаны ў выглядзе рэестравых слоў у слоўніку С. Ліндэ. Этнонімы народнасцей, шчыльна звязаных з Польшчай адзіным або падобным гістарычным лёсам, таксама знайшлі сваё адлюстраванне ў Слоўніку (і таксама з характарыстычным гісторыка-культурным каментарам). Гэта, у прыватнасці, этнонімы **Tatar, Tatarzyn, Tatara tatarowie, naród Scytów** <...> *Dostrzegłem nieraz, żwyras Tatarzyn znaczył u Chinczyków zdraycę i hultaia; Cyganić oszukiwać jak cygan, w pole wywodzić, matać, platać...; cygan* <...> *niczym tego probujesz, chyba samym sobą, jako cygan dziećmi świadczysz; Litwin, Litwak* <...> *Tatarowie i Litwacy, jeszcze w pogaństwie zostaiący, najeżdżali Ruskich książak dzierżawy; Ataman, Attaman* <...> *Na Ukrainie woyt, po wsiach i minstechkach; Ross. атаманъ, староста разбойнический, herszt rozbojników.*

Асобна варта сказаць пра этнонімы **Hebrayczyk** 'żyd', **Judstwo** 'żydowstwo, państwo żydowskie' і **Rabin** 'nauczyciel żydowski', якія не маюць адмоўнай канатацыі. Наадварот, С. Ліндэ як дзеяч эпохі Асветы, разумеючы агульначалавечы і агульнахрысціянскі характар здабыткаў іўдзейскай культуры, падае надзвычай разгорнутую семантызацыю лексемы **Talmud** 'Talmud żydowski. Babiloński r. 476 od Rabi Asse i Amai złożony i bluźnierstwy napelniony jest. Pierwszy, co go począł w Poltora set lat po zburzeniu

Jerozokimy byl Juda, syn Symeona; drugi we 300 lat po onym zburzeniu Rabi Joanna, a owi dway skończyli’.

Такім чынам, рэзюмуем, што ў абодвух слоўніках памкненне іх складальнікаў вылучыць сваю мову з ліку іншых моў і адначасова ўключыць іх у агульначалавечы (або хаця б агульнаславянскі) кантэкст было выклікана агульнай гістарычнай тэндэнцыяй да кансалідацыі нацыі: для польскага народа – гэта ўздым нацыянальнай самасвядомасці пасля падзелаў Рэчы Паспалітай, для беларускага – наспелая патрэба вылучыцца з межаў “заходнерусізму”. Агульнанацыянальны характар слоўнікаў І.І. Насовіча і С.Б. Ліндэ, нягледзячы на іх выразнае адрозненне і па храналогіі выдання, і па колькасці і якасці рэестру, абумовіў аднолькавы падыход абодвух складальнікаў да інтэрпрэтацыі свое- і іншаэтнічнага моўнага матэрыялу – наяўнасці ў слоўнікавых ілюстрацыях параўнаных слоўнікаў (у слоўніку І.І. Насовіча больш, у слоўніку С. Ліндэ – менш) некаторых абагульнена-стэрэатыпных уяўленняў аб іншых нацыях. Адзінства членаў аднаго нацыянальнага калектыву падкрэсліваецца іх стаўленнем да ўсяго чужога, што толькі ўмацоўвае іх унутраную сувязь. Слоўным выражэннем апазіцыі “свой – чужы” ў дадзеным выпадку можа быць лексічнае абазначэнне нацыянальнай і рэлігійнай прыналежнасці людзей, зафіксаванае ў лексікаграфічнай крыніцы нацыянальнага маштабу.

Summary

Ethnic and religious stereotypes in the Belarus and Polish national dictionaries

The unity of members of one national collective is underlined by their relation to all stranger, to that only strengthens their internal connection. The lexical designation of a national and religious accessory of the people, fixed in a lexicographic source of national scale can be verbal expression of "stranger" in this case.

Such lines of linguistic dictionaries of the period of formation (revival) of slavic literary languages allow to define these dictionaries as dictionaries of national scale.

I. Nosovich and S.B. Linde, composers of the Belarus and Polish national dictionaries, aspired to allocate the language from among other languages and simultaneously to include them in universal (or slavic) a context. It has been caused by the general historical tendency to

nation consolidation: for the Polish people is a lifting of national consciousness after *Rech Pospolitaj* section, for Belarus – necessity to generate concept of national consciousness. National character of dictionaries of I. Nosovich and S.B. Linde, despite their chronological, qualitative and quantitative differences, has caused presence in them of stereotypic representations about other nations.

(Даклад на Міжнароднай навуковай канферэнцыі „Polsko-białoruskie związki kulturowe, literackie i językowe” (Люблін, 14–16 кастрычніка 2010 г.)

Савіцкая Ірына Іванаўна

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, кафедра сучаснай беларускай мовы
Дацэнт, кандыдат філалагічных навук

Адрас : пр-т Ракасоўскага, д. 37, кв. 121
Мінск 220094
Беларусь

Тэлефоны: хатні (+37517) 2470320
службовы (+37517) 2223142
мабільны (+37529) 3270320, (+37529) 8700320

E-mail: isa2sva@yandex.ru, isa2sva@mail.ru

Навуковыя інтарэсы: славянская лексікалогія і лексікаграфія,
сацыялінгвістыка.